

УДК 902.2(477.73)

НІКІТІН В.І., Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили

Нікітін Василь Іванович (1938 р.н.). У 1967 р. закінчив історичний факультет Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова. Викладач кафедри історії МДГУ ім. Петра Могили. Має понад 50 наукових публікацій. Коло наукових інтересів – археологія Півдня України, історичне краєзнавство.

ДОСЛІДЖЕННЯ СТІЙБИЦЬ-ЛІТОВИЦЬ ІНГУЛЬСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ МАТВІЙКА-2 І МАТВІЙКА-3 У НИЖНЬОМУ ПОБУЖЖІ

Термін “літовище” в етнографії означає тимчасову стоянку для кочовиків, що використовувалася для рогатої худоби протягом весняно-літньо-осіннього періоду. Автор приходять до висновку, що згідно з археологічними розкопками Матвіївки-2 та Матвіївки-3 у Нижньому Побужжі (Миколаївський регіон), у період ранньої бронзи на території побутування Інгульської катакомбної культури там також були “літовки”.

There is a term “letovka” in Ethnography, this means a temporary place to stay for nomads, used for cattle keeping during the spring-summer-autumn period of the year. The author comes to the conclusion according to archaeological excavations at Matveevka-2 and Matveevka-3 in Nizhne Pobuzzha (Nikolaev Region), in the period of early Bronze Age, in the territory, occupied by Ingul catacomb culture the same “letovkas” existed.

Відтоді, як було виділено Інгульську катакомбну культуру (ІКК), почалося більш ретельне вивчення поховальних і деяких поселенських комплексів, але поза увагою дослідників залишався такий тип пам'яток, як стійбища-літовища цієї культури. В етнографічній літературі такі пам'ятки визначаються як тимчасові табори із весняно-літньо-осіннім утриманням худоби на пасовищах з підніжним кормом [1].

Виходячи з існуючого визначення в науковій літературі, необхідно було з'ясувати, чи може це визначення поширюватися на пам'ятки археології ІКК, для чого довелося провести деякі археологічні дослідження на пам'ятках Нижнього Побужжя [2], зокрема і на таких, як Матвіївка-2 і Матвіївка-3.

Ці пам'ятки знаходяться за 3 км на південно-південний захід від залишків поселення Матвіївка-1 [3] в штучно вирощеному лісі та за 2 км від лівого берега річки Південний Буг на відстані 1,2 км одна від одної.

Матвіївка-2

Знаходиться за 250 м на захід від ґрунтової дороги, що проходить повз розібрану залізничну колію, яка в свій час з'єднувала Матвіївський цегляно-силікатний комбінат із залізничною станцією Баловне.

Місцевість, на якій розташована пам'ятка, являє собою піщані дюни, вкриті шаром хвої, що опадала з соснових дерев. Під час очищення поверхні пам'ятки від хвої було виявлено, що саджанцями дерев майбутнього лісу порушено верхній гумусний шар, змішаний з культурним шаром шляхом оранки на глибину до 0,15 м від рівня сучасної денної поверхні. При цьому вдалося виявити сім плям, які були насичені культурними залишками з подрібненою річковою мушлею. Ці плями мали округлу або овальну форму діаметром від 6-8 м до 14 м і більше. На одній із таких плям було закладено розкоп загальною площею 72 кв. м.

Щодо стратиграфії пам'ятки, то вона складалася із таких звичайних компонентів: верхнього гумусного шару, змішаного із культурним шаром, під яким виявлено шари жовтого та темно-сірого піску міцністю до 0,2 м. Цей шар темно-сірого піску перебиває в різних місцях культурний шар, зв'язаний із господарськими ямами, верхня частина яких була розтягнута під час оранки задля насадження дерев. Нашарування культурних решток іноді переривалося, і в деяких частинах розкопу нічого не вдавалося знайти. Нижче нашарувань простежено рівень стародавньої денної поверхні, в якій зустрічаються штучно зроблені заглиблення у вигляді господарських ям і лунок глибиною від 0,4 до 0,76 м від рівня сучасної денної поверхні.

На розкопі виявлено і досліджено три ями, які повторюють форми плям і в їх заповненнях – численні господарські відходи у вигляді злежалої, частіше за все горілої, річкової мушлі, кісток тварин та уламків ліпного посуду, іноді із залишками сажі, уламками кам'яних знарядь тощо.

Щодо лунок, то їх у розкопі виявлено десять. Всі вони мають або круглу, або овальну форму з глибиною 0,3 м. У заповненнях лунок також трапляються кістки тварин, мушля, та іноді уламки ліпного посуду, але значно рідше.

За 8 м на північ від розкопу №1 було закладено розкоп №2 загальною площею 48 кв.м, у якому стратиграфія така ж сама, як і в попередньому. Під час розкопок виявлено вісім ямок-лунок та дві господарські ями. Одна господарська яма овальної форми розміром $3 \times 2,05 \times 0,38$ м, що орієнтовна довжиною з півдня на північ, була заповнена кістками тварин, головним чином бика свійського, та деякими фрагментами ліпного посуду. По всій площі ями і навколо неї – розписи мушлі.

Друга господарська яма такої ж форми, як і попередня, розміром $2,95 \times 2 \times 0,54$ м, довжиною орієнтована зі сходу на захід, теж заповнювалася кістками тварин, найбільше – бика свійського в суміші із нашаруваннями мушлі.

Але зверху, на господарських відходах, на глибинах від 0,22 до 0,46 м від рівня сучасної денної поверхні виявлено колективне поховання, що складалося з чотирьох людських кістяків: чоловіка, жінки, підлітка і малюка. Кістяк дорослого чоловіка знаходився у скорченій позі на правому боці із невеликим розворотом на спину та підтягнутими ногами. Орієнтований головою на захід.

Біля колін скелета чоловіка зі сторони півдня знаходилася верхня частина скелета жінки. Нижня половина цього кістяка разом із тазовими кістками взагалі була відсутня. Рештки небіжчиці також лежали на правому боці із зігнутими руками, орієнтованою головою на захід. Нижче залишків цього скелета виявлено кінський череп.

На сході край ями на глибині 0,2 м від рівня сучасної денної поверхні знаходився череп і

рештки кісток малюка. По розташуванню кісток, що збереглися, можна стверджувати, що і він був покладений скорчено, головою на захід.

У головах скелета чоловіка лежав дуже скорчений, на правому боці, кістяк підлітка головою на південь. Деякі частини його скелета або були відсутні, або розтягнуті. Біля його черепа виявлено череп бика. Поховальний інвентар, що за звичаєм супроводить небіжчиків, за винятком черепів бика і коня, був відсутній.

Колекція предметів матеріальної культури, знайдених під час розкопок пам'ятки, поділяється на ліпний глиняний посуд та незначні зібрання кам'яних, кременевих та кістяних виробів.

Ліпний посуд у фрагментах, що відноситься до ІКК, поділяється на горщики, глибокі миски та чашки. Горщики великих та середніх розмірів, з діаметром вінчика від 12 до 21 см, мають майже прямий або трохи відігнутий назовні вінчик, що буває і горизонтально зрізаний, і закруглений. Верхня частина такого посуду оформлена орнаментом у вигляді кількох горизонтальних врізних ліній, під якими опущені вершинами донизу трикутники, що вписані один в одному або заштриховані косими лініями. Іноді зустрічається орнамент із слідами відтисків шнура.

Окремо виділяється мініатюрний горщик із закругленим вінчиком та крутими плечками з традиційним для посуду ІКК орнаментом у вигляді нарізних ліній. Знайдено лише один фрагмент глибокої миски. Вінчик такої посудини мав діаметр 21 см, трошки зігнутий у внутрішню сторону і горизонтально зрізаний. Глибина посудини – 8 см.

Чашки-піали з діаметром вінчика 10-12 см, який горизонтально зрізано, мають на зовнішній поверхні шнуровий орнамент або не мають його зовсім. Тісто посуду звичайно щільне з добавками шамоту, піску, рідше – органки чи товченого в порошок вапняку.

Поверхня посудин оброблялася гребінчастим згладжуванням, іноді згладжування затиралося в верхній частині посудин, а іноді поверхня підлющувалася. Зовнішня поверхня посуду має сліди нерівномірного обпалювання з плямами чорного, сірого, рожевого та помаранчевого кольорів. У багатьох випадках як внутрішня, так і зовнішня поверхні посудин мають сліди закоптілості та сажі.

Серед виробів із каменю привертають до себе увагу ковальські ручні молотки, виготовлені з м'яких порід каменю-вапняку, а також абразиви, товчачик та уламок кам'яної сокири.

Колекція кременевих виробів та відходів їх виробництва налічує лише 17 екземплярів, серед яких 11 – це відходи у вигляді нуклеїдних уламків, відщепів та осколків. Знаряддя представлені кінцевими скребачками, відщепами із залишками ретуші та ножевидним знаряддям, робочі краї якого оформлені з обох сторін.

Кістяні вироби представлені альчиком із пробитим наскрізь отвором і кістяним кружечком діаметром 2,9 см і отвором посеред виробу діаметром 1 см; кружечок міг застосовуватися як одна із складових набірною веретена.

Матвіївка-3

За 1,2 км на північ від стійбища-літовища Матвіївка-2 виявлено культурні шари стійбища-літовища Матвіївка-3, що розташовані, як свідчать палеогеографічні спостереження, вздовж краю стародавньої берегової лінії останця річки Південний Буг. Ця пам'ятка якраз знаходиться у середині Матвіївського лісу.

На площі пам'ятки, де саме спостерігаються знахідки, було закладено три розкопи та декілька шурфів 2 × 2 м як по краю, так і всередині стійбища-літовища загальною площею 268 кв. м.

Стратиграфія пам'ятки практично така ж сама, як і на Матвіївці-2: під шаром гумусу 0,12-0,15 м залягають два перемежованих між собою нашарування піску темного й жовтого кольорів на глибинах від 0,15 до 0,4 м, нижче яких відмічено наявність культурного шару. Міцність його збільшується там, де спостерігаються кордони заглиблень, що доходять до глибини 0,7-0,8 м від рівня сучасної денної поверхні. В таких випадках шар забитий культурними залишками дуже інтенсивно. Під культурним шаром залягає рівень стародавньої денної поверхні або похованого піску.

Як показали дослідження, наявність культурного шару значною мірою поширена тільки по краю стародавньої лінії останця річки. Та на північно-східну частину цього краю припадають ліпні культурні залишки. Тут знаходилася стародавня неглибока канава, в якій знайдено, окрім кісток тварин та інших знахідок, також череп людини та кілька кісток людського скелета. Як свідчить попереднє антропологічне вивчення цих залишків, кістки скелета належали чоловіку віком 50-55 років.

Слід також відзначити, що культурні шари пам'ятки дуже густо насичені річковою черепашкою, що головним чином пов'язано із матеріальними залишками ІКК.

До речі, окрім культурних залишків цієї культури, зустрічаються також фрагменти посуду бабінської культури (раніше – культури багатопружкової кераміки), декілька фрагментів посуду доби пізньої бронзи та скіфських часів, а також давньогрецьку хінську пухлогорлу амфору VI-V ст. до Р.Х. [4].

Все це свідчить про те, що стійбище-літовище Матвіївка-3 виконувало, насамперед, роль пасовища і існувало, як свідчать знахідки, довготривалі часи. Але першими відвідувачами цього пасовища і засновниками стійбища-літовки були скотарі ІКК.

Розглянемо стисло колекцію їх матеріальних залишків, які складаються із фрагментів ліпного посуду, виробів із каменю, кременю та кістки.

Ліпний посуд, якщо реконструювати його за уламками, поділяється на горщики значних розмірів з діаметром по вінчику 20-30 см (їх умовно можна назвати корчагами), горщики середніх розмірів з діаметром у середньому від 12 до 20 см по вінчику, мініатюрні, діаметром по вінчику від 5 до 12 см, глибокі миски та чашки-піали.

Тісто, з якого виконано посуд ІКК, щільне, іноді шарове, із сумішшю шамоту, піску. В деяких випадках спостерігається наявність у тісті посуду домішок товченого польового шпату або вапняку, а також незначний відсоток органіки, від чого поверхня посуду після обпалювання осипалася або покривалася трихінами. Перед обпалюванням поверхня посуду старанно оброблялася гребінчастим згладжуванням, яке іноді затиралося особливо у верхній частині. Залощування поверхні спостерігається лише у деяких глибоких мисках та чашах-піалах.

Зовнішня поверхня посуду ІКК зазвичай має сліди нерівномірного обпалення. Весь посуд ІКК має плескате дно. Орнаментальні мотиви на такому посуді типові для всього посуду ІКК. Найбільш поширений орнамент – це вузькі горизонтальні лінії у кілька рядів, нанесені на шийку посудини, від яких вершинами донизу опущені трикутники, вписані один в одному або заштриховані врізними лініями. Є також шнуровий орнамент із різними варіаціями та так звані ручки-упори, відтягнуті з тіста посудини.

Окрім цього, слід відмітити ще і такі знахідки: уламок керамічного прясельця, а також уламки керамічної воронки – першої знахідки такого посуду в Північно-Західному Причорномор'ї, хоча на Нижньому Дону в катакомбних похованнях курганів біля ст. Соляновської такий тип посуду має місце [5].

Слід також зауважити, виходячи із порівняльного аналізу всієї кераміки пам'ятки Матвіївка-3, що фрагменти кераміки ІКК головним чином пов'язані із відкладами річкової черепашки і лише за деяким винятком – поза них. Фрагменти кераміки інших культур чи епох (бабінської культури, доби пізньої бронзи, скіфських часів) зустрічаються значно рідше та вище залягання черепашок і не пов'язані з ними.

До речі, стосовно наявності в культурному шарі річкових черепашок мимоволі виникає слушне питання: невже скотарі ІКК як доповнення до своєї м'ясо-молочної їжі ще й вживали і м'ясо черепашок? Якщо доведено, що в цю добу худоба цінувалася дуже високо і її корисні якості використовувалися лише в окремих випадках (скажімо, в дні якихось свят або каліцтва тварини тощо), то стає зрозумілим, чому скотарі ІКК віддавали перевагу річковим черепашкам. Можна припустити й те, що до корму тварин додавали черепашок як своєрідний концентрат кальцію, так необхідний організму. А завдяки тому, що в ті часи води річки Південний Буг не були такі

забруднені як тепер, то в їх водах існувала велика кількість колоній черепашок – своєрідний показник чистоти водних басейнів [6].

Серед 261 крем'яного виробу, знайдених на стійбищі-літовищі Матвіївка-3, слід відмітити кінцеві та бокові підокруглі скребачки, скобелі, різці, різак, проколку, гостроконечник, ножі на пластинчатих відщеплах, а також кременеві відбійники підокруглої форми з добре фіксованою робочою поверхнею.

Особливо заслуговує на увагу знахідка крем'яного наконечника списа розміром 10,5 × 3,7 см. Формою наконечник лавролистий, оброблений з обох сторін плескатою ретушшю. Краї наконечника з одного боку до половини оброблені дрібною крутою ретушшю, а з іншої – лише один край до середини такою ж ретушшю. Черешок наконечника поломаний.

У складі виробів із каменю слід відзначити такі знаряддя: уламок сокири-молотки, плитки для розтирань, розтирач, кувалдочка, уламок підшипника для ручної дрилі.

Кістяні знаряддя небагато чисельні, але дуже виразні за своїм призначенням. Попередньо слід зазначити, що деякі з них були поліфункціональними, наприклад, знаряддя, виготовлене з лопатки тварини, що ретельно оброблена та заполірована до блиску. Це був, очевидно, шпатель-лекало-правило, що набував функції зачисток поверхні глиняного посуду напередодні його обпалення. Верхня бокова сторона знаряддя дуже спрацьована, має виїмчасті обриси і нарізаний ряд зубчиків.

У колекції кістяних знарядь є також орнаментики, за допомогою яких на поверхню посуду наносився орнамент, проколи, лощина, рашпілі, заполіровані руків'я до ножів, знаряддя з лопаток тварин із поперековими зрізами на кінці для згону м'язів та жиру з поверхні шкур тварин,

хребет тварини із наскрізним отвором задля протягування і полірування тонких шкіряних смужок, а також клин для розбивки м'яких порід каменю.

Серед 33167 кісток тварин з обох пам'яток, вдалося визначити тільки 8159 кісток, значна кількість яких належала бику свійському (5471). До свійських тварин належали також такі породи, як вівця, коза, свиня, кінь, собака. А до диких тварин – заєць, борсук, кабан, олень благородний, сайгак, тур, лисиця. Решта кісток тварин не піддавалася визначенню. Слід також відмітити, що серед кісток тварин зустрічаються також горілі, що можна розцінювати це як використання їх як палива.

Стосовно відкладень культурних нашарувань, то вони звичайно спостерігаються на рівні стародавньої денної поверхні у вигляді висипаного господарського сміття або купи його, а також виритих ям, траншей, лунок, в яких спостерігаються такі ж самі відходи господарської діяльності. Таким чином, нашарування культурних залишків, особливо на такій пам'ятці як Матвіївка-3, слід розглядати, на наш погляд, як розкопки зольника.

Отже, як свідчать дослідження, проведені на стійбищах-літовищах Матвіївка-2 та Матвіївка-3, – це пам'ятки відкритого типу, на яких розташовувалися табори скотарів-кочовиків для утримання худоби у весняно-літньо-осінню добу на пасовищах з північним кормом. Ніяких довготривалих стаціонарних наземних або заглиблених у землю жител виявити не вдалося, що зайвий раз свідчить про тимчасовий характер випасу худоби на місці пасовища та, очевидно, використання скотарями переносних жител типу наметів або юрт. А це якраз і перегукується з аналогічними явищами, дослідженими і зафіксованими етнографією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. – М.: Из-во МГУ, 1980. – С. 51-59; Гафферберг Э.Г. Жилище джунглов Пушкинского района (К истории жилища кочевников) // Советская этнография. – 1948. – № 4. – С. 124-143.
2. Никитин В.И. Катакомбные поселения и стойбища в Нижнем Побужье // Проблемы археологии Северного Причерноморья. – Херсон, 1991. – С. 34-48.
3. Никитин В.И. Матвеевка-1 – поселение катакомбной культуры на Южном Буге // СА. – № 2. – 1989. – С. 136-150.
4. Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII-V веках до н.э. – М.: Наука, 1966. – САИ. – Вып. Д1-27. – С. 79.
5. Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 30, 90, 94.
6. Павловский Е.Н., Слепнева С.Г. Очерки из жизни пресноводных животных. – Л.: Сов. наука, 1948. – С. 46-61; Жизнь Животных. – М.: Просвещение, 1988. – С. 65-77.

Надійшла до редколегії 11.04.2008 р.